

БУХОРО АМИРЛИГИ ВА УСМОНИЙЛАР САЛТАНАТИ АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИДАН

*Шодиева Шахло Солиевна,
Бухоро давлат университети ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD)*

ИЗ ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА И ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

*Шодиева Шахло Солиевна
Преподаватель Бухарского государственного университета, доктор
философии (PhD) по историческим наукам.*

FROM THE HISTORY OF THE RELATIONS OF THE EMIRATE OF BUKHARA AND THE OTTOMAN EMPIRE

*Shodieva Shakhlo. Soliyevna,
Lecturer at Bukhara State University, doctor of philosophy in historical
sciences (PhD)*

Резюме: Ушбу мақолада Бухоро амирлиги устидан Россия империяси протекторати ўрнатилиши жараёнида Бухоро давлатининг Усманийлар салтанати билан дипломатик ва сиёсий муносабатлари тарихий адабиётлар ва бирламчи манбалар орқали таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: элчилик, ваколатхона, миссия, вассал, империя, салтанат, иттифоқ, ҳарбий ёрдам, Бухоро теккеси, махфий маълумот, инструктор, даврий матбуот, сиёсий муносабатлар, «Пантуркизм», «Панисламизм»

Резюме: В данной статье на основе исторической литературы и первичных источников проводится анализ дипломатических и политических отношений между Бухарой и Османской империей в процессе установления протектората Российской империи над Бухарским эмиратом.

Ключевые слова: посольство, представительство, миссия, вассал, империя, султанат, союз, военная помощь, Бухарская текке, секретная информация, инструктор, периодическая печать, политические отношения, «Пантуркизм», «Панисламизм».

Summary: The present article deals with the analysis of diplomatic and political relations between Bukhara and Ottoman empire in the process of establishment of the protectorate of the Russian empire over the emirate of Bukhara based on historical literature and written sources.

Keywords: embassy, agency, mission, vassal, empire, sultanate, union, military aid, Bukharan tekke, secret information, instructor, periodical press, political relations, «Panturkism», «Panislamism»

Туркистон ўлкасини Россия империяси томонидан истило қилиниш жараёнида қатор давлатлар билан сиёсий зиддиятлар, дипломатик курашлар остида олиб борилган эди. Маҳаллий хонликлар ўз мустақилликларини сақлаб қолиш учун мусулмон дунёси ва Шарқнинг ўша вақтдаги қудратли давлати ҳисобланган Усманийлар империясини ўзларига паноҳ сифатида қараганлар. Усманийлар империяси халифалик давлатининг давомчиси сифатида қаралиб, бошқа мусулмон давлатлари султонга ўзларини вассал ҳисоблаганлар ва султонга қилинган кўплаб мурожатлар мазмунида ўзларини ҳимоя қилишни, ҳарбий ёрдам кўрсатишни сўраганликлари маълум.

Туркистон ўлкаси истилоси бошланган XIX асрнинг 40-йилларидаёқ Россия маъмурлари Ўрта Осиё давлатларининг Туркия билан маънавий иттифоқига ҳам

қарши курашишларига тўғри келган. Жумладан Оренбург генерал-губернатори В.А. Перовский билан Хива хонлиги элчилари музокаралар вақтида Хива ва Сирдарё оралиғидаги ерлардан Турк султони ва инглизлар фойдасига вос кечишни талаб қиладилар. Сирдарё корпуси кўмондони Г.Х. Гасфорд маҳаллий ҳуқумдорлар ва британиянинг ҳинд кўшинлари билан биргаликдаги хужумларидан хавотирга тушганлиги тарихий адабиётларда қайд этилади [10, 144]. Бу ҳолат Россия империясини Англия ва Туркия иттифоқига қарши уруш бошлаш эҳтимолини юзага келтириб, кейинги истилоларга мустаҳкам замин ҳозирлашга ундаган.

Россиянинг Туркистон ўлкасидаги хонликларни истило қилиш жараёнида Туркиянинг ўлкадаги таъсири масаласи таҳлил қилинар экан, ижтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатларнинг чекланганлиги, XIX асрнинг 50-80 йилларда Туркиянинг Туркистон ўлкасидаги руҳонийлар ва феодаллар орасида кўплаб ихлосмандлари бўлгани ҳолда, аҳолининг кенг қатламлари орасида Туркия билан иттифоқнинг қўллаб-қувватланишга эриша олмаганлигини алоҳида келтириб ўтиш лозим [4, 9]. Иккинчи бир томондан эса, XIX аср ўрталарида ижтимоий-иқтисодий, маданий алоқаларнинг жуда сустиги, ўзаро муносабатларнинг тез-тез узилиб қолиши натижасида Усманийлар империясида Ўрта Осиё ҳақида, минтақада содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий воқеяликлар ҳақида тўлиқ тасаввурлар мавжуд бўлмаганлиги тарихий адабиётларда қайд этиб ўтилади [4, 19]. Олиб борилган элчилик алоқаларининг ҳам асосан ҳаж зиёратчилари томонидан амалга оширилганлиги, бу алоқаларнинг ҳам минтақавий аҳамиятга эга бўлмаганлигини кузатиш мумкин.

Бухоро амирлигининг Россия империяси тажовузидан амалий ёрдам сўраб Туркияга юборган биринчи расмий элчиси Мустафо Порсо афанди бўлиб, 1867 йилда амир Музаффархон (1860-1885 йй) Бухоро муфтиси бўлган Мустафо Порсо афандини Британия Ҳиндистони ва Туркияга элчи қилиб юборади. Ҳиндистонда Британия вакили Лоуренсга амирнинг ҳарбий ёрдам сўраб ёзган мактуби топширилади. Аммо, инглизлар Стотдарт ва Коннолиларни Бухорода қатл этилганлигини баҳона қилиб, ёрдам беришдан бош тортадилар. Порсо Истамбулга 1867 йилнинг сентябрига етиб келиб, 24 сентябрда султон қабулида бўлади. элчи ҳарбий ёрдам, қурул, темирга ишлов берувчилар ва тоғ-кон ишлари мутахассислари юборишни сўрайди. Султон кенгаш маслаҳати зарурлигини маълум қилгач, Порсо афанди ҳажга йўл олади. Ҳаждан қайтишда 1868 йил апрелида яна султон қабулида бўлиб, Туркия томонидан масофанинг узоклиги сабабли ҳарбий ёрдам бериб бўлмаслиги, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари ўзаро адоватни тўхтатиб, биргаликда душманга қарши курашишлари лозимлиги тушунтирилади ва амирга мактуб йўлланади [4, 49-51]. Бизнинг фикримизча, бу жавоб ўта расмий бўлиб, Бухорога ҳарбий ёрдам кўрсатилиши маълум бўлиб қолганда Россия ва Туркия ўртасида уруш чиқиши ва Европа қитъасида ҳарбий ҳаракатлар бошланмаслигини олдини олиш мақсадида қилинган чора бўлиб, Туркия дипломатик босимларсиз Бухоро амирлигига ёрдам кўрсатишга уринган деб хулоса чиқариш мумкин.

Гарчи Бухорога ёрдам кўрсатиш рад этилган бўлсада, Бухорога Порсо афанди билан биргаликда султон вакиллари юборилганки бу юқоридаги хулосамизни асослашга хизмат қилади. Султон вакилларида бири Истамбулдаги Бухоро теккеси раҳбари Бухоролик Сулайман афанди бўлиб, у Бухорога келишдан олдин Кобулга бориб инглизлар манфаатига мос келувчи дипломатик вазифани ҳам бажариши лозим эди. Бу эса, Туркистон масаласида Туркиянинг инглизларга суянишини ҳам кўрсатиб беради. Иккинчи шахс турк уламиси Суави афанди бўлиб, у бир муддат Лондонда яшаган ва Британия сиёсий идоралари билан яқин алоқа ўрнатган. Бир сўз билан айтганда у британия фойдасига жосуслик вазифасини бажариши лозим эди. Бухорода унга юкланган вазифа маҳаллий аҳволдан инглизларни хабардор қилиб туриш ва амирлик аҳолиси орасида

антирус кайфиятини авж олдиришдан эди. Ушбу хизматлари эвазига Суави афанди инглизлардан ойига маош сифатида 100 фунт стерлинг маош оларди[4, 154].

Россия империяси маъмурлари ушбу икки шахснинг Бухорога келиши тўғрисида махфий маълумотлари бўлиб, Истамбулдаги Россия дипломатик вакили Н.П. Игнатъев 1869 йил 15 январда Россия ташқи ишлар вазири А.М. Горчаковга бу ҳақда хабар йўллаган. Хабарда Сулаймон афандининг етарлича билимга эга эканлиги, айёр ва Россия манфаатлари учун хавфли шахс эканлиги келтирилган. Сулаймон афанди Бухорога 1869 йил ёз охирида келган. Султоннинг Бухорога амалий ёрдам беришнинг иложи йўқлиги хусусидаги мактубини амирга етказган. Амир сайройида султон номига янги мактуб ёзилиб, элчи сифатида Сайид Мир Абдулхай афанди орқали султонга юборилади. Мактубда амир Бухорони ривожлантиришнинг Усмонли турк давлати йўлидан боришини маълум қилиб, Бухорода турк дипломатик ваколатхонасини очишни, ўқитувчилар юборишни, тоғ-кон соҳаси мутахассисларини юборишни сўраган[4, 155].

Россия империяси разведкаси Бухоро ва Туркия ўртасидаги муносабатларни диққат билан кузатиб борган. Истамбулдаги Россия дипломати Н.П. Игнатъев Турк султони бош таржимонини сотиб олишга ва султон саройида бўлаётган воқеаларни батафсил билиб олишга мувоффақ бўлган. Россия ташқи ишлар вазирлигига юборган ҳисobotига кўра, Бухоро элчиси Сайид Мир Абдулхай 1872 йил январда Сувайш канали орқали Истамбулга келганлиги, асосий музокаралар Февраль ойида бўлиб ўтганини, элчи Турк султонидан Бухоро амирининг кўлидан чиқиб кетган Самарқанд ва Бухоронинг бошқа ерларини қайтариб олишда ҳарбий кўмак беришни сўрагани, шунингдек, турк ҳарбий инструкторларини ва замонавий соҳалар бўйича мутахассисларни юборишни сўраганлигини баён қилганлиги тарихий адабиётларда келтириб ўтилади[12, 115-116].

Бухоро элчисига сўралган ёрдам учун жавоб бериш мақсадида Султон хузурида тўпланган кенгашда Бухоро элчисига бериладиган жавоб масаласи муҳокама қилинган. Унда, бухоролик ёшларни Туркиядаги ҳарбий ва турли замонавий соҳа мактабларида ўқитиб, кейин юртларига юбориш орқали ёрдам бериш мумкинлиги, шу йўл билан сиёсий ва дипломатик босимни бироз чеклаб ўтиш мумкинлиги, Бухорони ўз қўшнилари Афғонистон ва Британия Ҳиндистони билан яқин алоқаларни йўлга қўйишини маслаҳати берилди. Шунингдек, Туркиянинг Бухорода ваколатхонаси ва элчилик масаласида махсус элчилар маъқул бир вазиятда юборилиши ҳам маълум қилинган[11, 272].

XIX асрнинг 60-70 йилларида Туркистон ва Бухорода Усманийлар империяси таъсири сезиларли ошганлигини Россиянинг турли идоралари жумладан Туркистон генерал-губернаторлиги амалдорлари ҳам кузатганлар. Масалан, 1869 йил Туркистон генерал-губернатори К.П. Кауфман ҳарбий вазир Д.А. Милютинга юборган хабарида Бухоро амирлигида Туркия, Афғонистон, Хива билан яширин алоқалар авж олаётгани, антирус кайфияти кучайиб бораётганини маълум қилади. Ушбу мамлакатлар билан Бухоронинг ҳарбий иттифоқ тузиши тўғрисидаги турли маълумотларни текшириш мақсадида 1870 йил Бухорога Жиззах уезди губернатори полковник С.И. Носович бошчилигида махсус элчилик миссияси юборилади. С.И. Носович элчилиги Бухоро амирлигига Турк султони элчиси Сулаймон афандининг келиши билан бир вақтга тўғри келганди. Туркия, Афғонистон ва Хива билан ҳарбий иттифоқ масаласида С.И. Носовичнинг саволларига Бухоро амалдорлари С.И. Носовични мусулмон ҳуқумдорлари билан тузилган иттифоқдан Россия билан дўстлик мустаҳкам эканлигига ишонтира оладилар [6, 70-71].

Афғон ва турк элчиларининг келганлигини руслардан яшира олмаган Бухоро амири Бухорога Туркия, Афғонистон, Хива элчиларининг ҳарбий иттифоқ тузиш таклифи билан келганликларини тан олмасида, афғонларнинг русларга қарши

уруш бошлаш таклифи анча жиддий эканлигини С.И. Носовичга ўзгача тарзда етказган деб хулоса қилишга барча асослар мавжуд. В.В. Бартольд асарларида, Бухоро амирлиги вакиллари таклиф этилган иттифоққа кирмагани сабабли афғонлар билан уруш чиқиши мумкинлиги сабабли Россия империясидан 4 минг замонавий милтиқ сўраганини ёзиб қолдирганлигини кўриш мумкин[1, 411].

Россия элчилари 22 июнда Бухорода 35 кун элчилик сафарда бўлиб қайтади. Туркистон генерал-губернаторлиги элчилари расмий музокаралардан ташқари яширин равишда ҳам ахборот тўплаганлар. Уша давр Россия империяси марказий матбуот органларида элчиларнинг айрим маълумотлар очикланган. Унга кўра, Россия элчилари билан бирга Афғонистон элчилари ҳам Бухорода бўлганлиги, афғонлар рус элчилари билан бирга ўзларининг қабул қилинишларини истамаганликлари, Бухоро амири уларни биргаликдаги қабулни тарк этмасликка кўндиришга ҳаракат қилганига жавобан, афғонлар Бухоро амирига ўзларининг 12 минг аскарлари Тошкўрғонда турганлигини, уларга Амударё бўйида қалъа қуришга рухсат беришни, шунда русларга қарши курашишда пул ва ҳарбий кўмак беришларини маълум қилганларлари хусусидаги фикр-мулоҳазалар келтирилган [7].

“Туркистон тўплами” материалларида ҳам С.И. Носович элчилиги ҳақида маълумотлар келтирилиб, Россия империяси элчиларига амирликда яхши муносабатда бўлинганлиги, Бухоро амирлигининг Каттакўрғон ҳудудида 18 май куни элчиларни амирликнинг юқори мартабали амалдори Носир мирохўр кутиб олганлиги, 23 май куни элчилар Бухорога етиб келинганлиги, Бухорога келган афғон элчилари сони 20-30 киши атрофида эканлиги қайд этилган. Шунингдек, афғонлар рус элчиларини яхши кутиб олинганидан норози бўлганлиги ҳам келтириб ўтилади[8, 155].

Бухорога келган турли мамлакатларнинг элчилари ва уларнинг фаолиятини Буюк Британия амалдорлари диққат билан кузатиб борганлар. Шунингдек, инглиз даврий матбуотида ҳам бу йўналишдаги айрим маълумотлар, мақола ва хабарлар бериб борилган. Жумладан, Лондонда нашр этиладиган “Pall-Mall” газетаси ҳам 1870 йилнинг март ойида Бухорога Туркия ва Афғонистон элчилари келганлиги, элчилар томонидан Бухоро амирига руслар билан эҳтиёткорона муносабатда бўлиши лозимлиги маслаҳат берилгани қайд этилган. Шунингдек, Афғонистон томонидан келган элчилар етакчиси Шердилхон деган кимса бўлиб, у Бухоро давлати Афғонистон душманларига паноҳ берса, Афғонистон амири ҳам Бухорога нисбатан шундай йўл тутишини, агар душманларни тутиб берса, улар (афғонлар) ҳам тутиб беришини маълум қилганлигини ёзган[2].

Бир сўз билан айтганда, Россия томонидан Бухоро амирлиги устидан протекторат ўрнатилиши жараёнида Усманийлар империяси ва Бухоро амирлиги ўртасидаги фаол дипломатик ва сиёсий муносабатлар 1872 йилдаги элчилик алмашинуvidан сўнг амалга оширилмаган. Тарихий манба ва адабиётларда 1873 йилдан бошлаб ҳар икки давлат ўртасида сиёсий ва дипломатик муносабатларнинг тўғридан-тўғри амалга оширилганлигига оид маълумотлар учрамайди. Сиёсий ва дипломатик муносабатлар Россия империяси воситачилигида амалга оширила бошланди. Миллий озодлик, мусулмонларнинг биродарлиги, бирлиги каби ғоялар эса нолегал тарзда амалга оширилганлигига оид далил ва фактлар кўплаб учрайди.

Тарихий адабиётларнинг айримларида Усманийлар империяси ва Ўрта Осиё муносабатларида 1876 йилга қадар Туркия минтақага етарли даражада эътибор қаратмаганлиги хусусида маълумотлар учрайди. Усманийлар империясида Ўрта Осиёга қизиқиш Россия ва Япониянинг минтақада фаоллашуви ортидан содир бўлган мазмундаги фикрларни ўқиймиз[4, 25].

Япониянинг мусулмон ўлкалар жумладан Ўрта Осиё минтақасига қизиқишини

тахлил қилган ўша давр вакилларида А.Е. Снесаров маълумотларида, бир вақтлари Англия ва Францияда ўзларини мусулмонлар билан дўстликларини ниқоблаб, кейинчалик мусулмон ўлкаларни асоратга солганларидек, Япония ҳам японларнинг ахлоқий қарашлари мусулмонларнинг ахлоқий қарашлари билан уйғунлиги ниқоби билан минтақага кириб келаётганлигини келтириб ўтади[9, 68].

Усманийлар империясининг Ўрта Осиё, жумладан Бухоро амирлиги сиёсий тақдирига бўлган қизиқиши XIX асрнинг 70-йиллари ўрталаридан бошлаб кучайган дей айтишга тўла асослар мавжуд. Бу даврда Туркиянинг минтақадаги асосий ҳамкори Афғоғистон давлати бўлиб, мусулмонларнинг бирдамлигини тарғиб қилиш, Бухоро, Хива, Туркистонни озод қилиш ғоялари марказига айланганлигини тарихий адабиётлардаги маълумотлар тасдиқлайди[3, 24].

Россия ва кейинчалик совет тарихшунослигида Туркия томонидан илгари сурилган ғоялар, “Пантуркизм”, “Панисломиз” каби ғоялар номи остида таъқиб қилинди. Аммо, “Пантуркизм” ғоясини таъқиб этиш XIX асрнинг охири-XX асрнинг бошларида туркий халқларнинг ватани хусусида янада кучлироқ ғоявий қарашларнинг шаклланишига туртки бўлди. Ушбу ғояни Россия империясининг мусулмон ўлкаларидан етишиб чикқан Юсуф Окчура илк бора 1904 йилда илгари сурди. Бу Туронизм ғояси номини олади. Унга кўра, туркларнинг ватани на Туркия ва на Туркистон, туркларнинг ватани буюк ва абадий Турон деб қаралади[5, 89]. Аммо, бу бутунлай бошқа мавзу бўлганлиги сабабли ҳозирда бу ғоя хусусида тўхталиб ўтирмаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Россия империяси томонидан Бухоро амирлиги устидан протекторат ўрнатилиши жараёнида, ҳарбий-техник ва молиявий жиҳатдан қолоқ Бухоро амирлиги Шарқ-мусулмон дунёси етакчиси бўлган Усманийлар империяси билан дипломатик, сиёсий муносабатлар ўрнатиш орқали қарамликдан сақланиб қолишга ҳаракат қилди. Аммо, Усманийлар салтани билан оралиқ масофанинг узоклиги, халқаро муносабатларнинг Бухоро амирлиги учун ноқулай вақтларда олиб борилаётганлиги, Усманийлар салтанати ва Бухоро амирлиги ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатларнинг ниҳоятда ожизлиги каби сабабларга кўра сиёсий ва дипломатик муносабатлар расман 1873 йилдан сўнг узилиб қолди ва келажақда Бухоро давлатининг ташқи сиёсат масаллари Россия империяси руҳсати билан амалга ошириладиган бўлиб қолди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бартольд В.В. Сочинения в 9-ти томах. Т. II. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963. – 1020 с.

2. Биржевые ведомости. № 221. 1870 г.

3. Васильев А.Д. Взаимоотношения Османской империи и государств Центральной Азии в Середине XIX-начале XX вв. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М.: 2007. – 28 с.

4. Васильев А.Д. “Знамя и меч падишаха”. Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начала XX вв.). – М.: Институт востоковедения РАН ПРОБЕЛ-2000, 2014. – 356 с.

5. Киреев Н.Г. История Турции XX век/Н.Г. Киреев. – М.: ИВ РАН: Крафт+, 2007. – 608 с.

6. Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. СПб, 1871. – С. 70-71.

7. Новое время. № 241. 1870 г.

8. Прём русского посольства в Бухаре//Туркестанский сборник. Т. 41. – С. 154-155.

9. Снесаров А.Е. Ислам как политическое орудие // Туркестанский сборник. – Т. 417. – С. 66–69.
10. Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания, собрал полковник Серебренников. Т.8. – Т.: 1915. – С. 144.
11. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). - М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 272 с.
12. Штейнберг Е.Л. История Британской агрессии на среднем Востоке. – М.: 1951. – С. 115-116.
13. Ergashev Jakhongir Yunus ugli. On problem of the composition of Bukhara market and volume of trade in late medieval period.- International Journal of Psychosocial Rehabilitation.- Volume 24, Issue 3, UK, 2020. – P. 325-330. (Scopus journal)
14. Ergashev Jahongir Yunus ugli. Development of transportation types and their usage on caravan roads in middle ages. - International Journal on Integrated Education journal. - Volume 3, Issue II, Feb 2020. – P. 19-23 (impact factor – 5.06)
15. Ergashev Jahongir Yunus ugli Transportation means on the caravan roads of the late middle ages // International Scientific Journal “History Research Journal”, 5(5), -P.10-19. Impact factor search 5.3 # 39.
16. Эргашев Ж.Ю. Бухоро хонлигидаги йўлбўйи иншоотлари тарихига доир (XVI – XVIII асрлар) // Ўтмишга назар. – Тошкент, 2019. № 13. – Б. 4-15.
17. Ergashev J.Yu., Shodiyeva Sh.S. DIPLOMATICAL RELATIONS BETWEEN THE EMIRATE OF BUKHARA AND TURKEY. Psychology and Education Journal. (ISSN:1553-6939) Indexed by Scopus. Volume 58 № 2(2021) 1398-1405
18. Орзиев М.З., Шодиева Ш.С. Россия протекторати ўрнатилиш жараёнида Бухоро амирлиги ва Усмонли турк давлати муносабатлари // Ўтмишга назар. 2021. №2/4. –Б. 46-51.
19. Эргашев Ж.Ю., Латипов Ж.Л. Хитан халқи этногенези масаласига доир илмий хулосалар хилма-хиллиги // Ўтмишга назар. – Тошкент, 2021. – №2, 4-жилд. – Б.93-100.
20. Latipov J.L, Ergashev J.Yu, Raximov M.M. The Influence of Turkic Khaghanate Rule on the Political Life of the Khitan Tribes // Central Asian Journal of Social Sciences and History. – Las Palmas, 2021. – Vol.2. – P.81-90.